

Ivan Koprek

FILOZOFSKI ASPEKTI O STRAHU

Strah i filozofija

Želi li se pronaći veza između filozofije i straha, tada se na prvi pogled može pričiniti da je strah iracionalni sentiment kojemu u filozofiji jedva da ima mjesta. Ipak, upravo taj sentiment na osebujan način određuje cjelokupno zbivanje života (pa i onog racionalnog dijela), dajući svemu notu egzistencijalnog digniteta. Ta čovjeka je oduvijek nešto strašilo, neko »prijeteće zlo« – kako reče Toma Akvinski – »koje nadilazi mogućnost onoga koji se boji, ta njemu se naime ne može oduprijeti«. ¹ U tome je kontekstu Toma i suprotstavio nadu (spes) i strah (timor) kao dobro zlu. Kao što je objekt nade buduće dobro, tako je objekt straha buduće zlo. ² Današnja psihologija i filozofija nisu otišle, kad je riječ o strahu, ništa dalje od tih postavki.

Nekada se strahu pripajala riječ »Božji« (timor Dei). Tim je terminom obilježen najstariji pojam zapadne metafizike. Opisujući povijesnu mijenu uzroka koji izazivaju egzistencijalni strah, Kierkegaard je, kao originalni reformator zapadne metafizike, razlikovao strah poganskog čovjeka pred sudbinom (Antigona), od, s jedne strane, kršćansko-dogmatskog straha pred Bogom te, s druge strane, od antitradicionalističkog određenja straha kao imanentnog Ništavila u sebi neutemeljive egzistencije. Tim je diferenciranjem započelo tematiziranje Ništavila (das Nichts), kojim Hegel završava genezu novovjekovog mišljenja. Skončanje tradicionalne aristotelovsko-hegelijanske metafizike zbiva se kao uvid u potpunu praznost onog »svetog mjesta« na kojemu se traži temelj svijeta.

Pokušajmo poći tragom ovih misli da bi kratko i u najgrubljim potezima rekonstruirali taj zaokret u filozofiji, polazeći upravo od fenomena straha kao eminentne teme našega vremena.

¹ »Timor est de futuro malo quod excedit potestatem timentis, ut scilicet ei resisti non possit« (*Summa theologiae* I, 2, q. 41, a.4, c).

² Usp. *Summa theologiae* I, 2, q. 41, a. 2, c.

Strah – tema našega vremena

Danas možda više nego prije čovjeka i čovječansvo guši višestruki osjećaj nemoći i straha. Strah spopada čovjeka već onda kada se konfrontira s mnoštvom literature o strahu.³ Ta obzor je budućnosti višestruko zamračen jer je sam život višestruko ugrožen. Sve postaje poligon strategije životnog straha. Čovjek se straši u svojem temeljnom strahu za svoj život, boji se svoje propasti, naime, mogućnosti da ne bude više tu. To je jeza nad vlastitom ništavnošću.

Strah se oduvijek povezivao s religijom. Već su Grci u svojem panteonu imali posebno mjesto i za boga straha – Fobosa. Ako je istinita poznata izreka rimskoga pjesnika, kako to tvrdi Feuerbach, da je religija dijete straha, te da je bogove na svijetu najprije stvorio strah⁴, onda bi se, s obzirom na potencijal straha, moglo očekivati da bi doba u kojemu živimo trebalo biti obilježeno superlativom – »najreligioznije«. Stvari ipak stoje drukčije. U današnje se postmoderni doba govori o »otčarobnjenju religije« i o funkcionalnom iskorištavanju prirode, koja kao da ništa više ne smije skrivati.

Kao životni sentiment našega doba strah je obilježen onim što se već krije u samome značenju pojma »strah«. Tako je njemačka riječ »Angst« ušla u pojmovni arsenal filozofije ovoga stoljeća i postala njezin terminus technicus.⁵ Tu se strah najprije povezao s osjećajem tjeskobe, skučenosti, pritiješnjivosti; nečega što prati potištenost, ugroženost, nemir. Ono što čovjeka u strahu straši i stješnjuje jest zapravo život, svijet i on sam.

Različito od životinje, čovjek se rađa nedovršen. Biološka opažanja pokazuju da se u svih razvijenih sisavaca vrijeme nošenja produljuje prema specifičnim stupnjevima razvoja. Porodom se za životinju završava razvoj dozrijevanja, koje mladunčetu osigurava životnu samostalnost i potrebne sposobnosti. Tako brzina dozrijevanja životinja očito splasnjava. Drukčije je s čovjekom. Njegovo se dozrijevanje produljuje otprilike istom brzinom još jednu godinu. Baš je zbog toga biolog i filozof A. Portmann označio prvu godinu čovjekova života »embrionalnom ekstrauterinskom godinom«.⁶ Značenje te anomalnosti treba vidjeti u tome što je upravo na taj način osigurano kulturno-socijalno nošenje novorođenčeta. U takvoj situaciji raste i čovjekov strah.

Razlika: bojazan – strah

Strah se u normalnom slučaju, od čega zapravo želimo i poći, doživljava samo u sintezi s bojazni. Odnos je između obiju veličina u pojedinom slučaju ipak vrlo različit.

Metafizička tradicija prije Kierkegaarda nije pravila bitne razlike između pojmova strah (Angst) i bojazan (Furcht). Ontologijski je kompa-

³ Usp. W. BEINERT, »Angst und Kirche«, u *Stimmen der Zeit* 47 (1989), str. 221.

⁴ Usp. L. FEUERBACH, *Vorlesungen über das Wesen der Religion*, Stuttgart 1960, 2. Auflage, 32 f.

⁵ »Angst« je izvedenica od latinske riječi »angustus«, što znači usko, tijesno. Angst (strah) stoga znači suženost, pritiješnjivost, skučenost, tjeskobu.

⁶ A. PORTMANN, *Die Biologie und das neue Menschenbild*, Bern 1942, str. 21.

rativ između tih pojmova bio tek samo implicitno prisutan u novovjekovj tradiciji mišljenja. Tako su još Fichte i Hegel istoiznačno upotrebljavali pojmove straha i bojazni. Analizirajući pojam straha, kao jedan od prvih radikalnih kritičara tradicije, tek je, dakle, Kierkegaard u svojemu spisu *Der Begriff Angst* (1844) upozorio na razliku između straha (Angst) i bojazni (Furcht).⁷

Strah se odnosi uvijek na temelje našega cjelokupnog bića. Moglo bi se iz predhodnoga ipak ustvrditi da je biografsko mjesto nastanka straha zapravo svijet. Današnji je čovjek izgubio svoje simbiotsko jedinstvo s njime. On se od svijeta otudio. Ta pak otuđenost izaziva egzistencijalni strah. On pogađa egzistenciju u njezinu posljednjem temelju kao nešto anonimno, nevlastito, neodređeno. Ljudski tubitak stoji zasjenjen bezimenim Ništa. On mu je naprosto izručen. Svijet nam više nije zavičaj, već izvor straha. Dok se on još shvaćao kao povjerljivo mjesto, i fenomen je straha pred njim ostao u pozadini. Primarni je efekat bila tek bojazan.

Različito od straha, bojazan pred sobom ima konkretni objekt koji već iskustveno poznajemo te ga u mašti možemo predusresti kao buduću mogućnost.

Podu li se od naznačene razlike između straha i bojazni može se reći da klasična antička filozofija nije tematizirala fenomen straha, već samo fenomen bojazni. Bojazan je afekat koji čovjeka spopada pred neprijateljskim, pred nečim što ga želi uništiti ili mu štetiti. Ona pripada čovjekovoj biti jer mu je život ugrožen.

Strah i antička filozofija

Traži li se objekt bojazni, tada antička filozofija razlikuje zla pred kojima čovjek strepi. Aristotel govori o bojazni pred razornim zlom, pred kojim drhti priroda zbog prirodne čežnje za bitkom.⁸ Čovjek ipak može nadvladati bojazan. U tome se on i razlikuje od životinje. Ta životinja ne može kao protutežu bojazni razviti krepost (hrabrost). Tako je bojazan već Platon smjestio u specifično ljudski, čudoredni horizont. Budući da ona nije nešto predmetno, njoj, s jedne strane, pripada neko donekle mutno znanje o onome čega se treba bojati, a, s druge pak strane, i habitus kreposti hrabrosti.

Bojazan u grčkom svijetu ipak nije značila neki neodređeni strah pred svijetom. Grčka filozofija pokazuje da cjelina svijeta predstavlja red, kozmos, koji je nošen Dobrotom. Upravo je taj stav povjerenja prema svijetu, koji je vrijedio sve do stoe, razlog da antička misao nije poznavala neodređeni strah pred njim.

U antičkome se svijetu tek s pojavom gnoze pojavio i temeljni osjećaj straha. Tu je svijet postao božji otpad. U njemu je na sceni demonsko, neprijateljsko, tamno.⁹ Već činjenica da smo na svijetu otvara moguć-

⁷ Tu je razliku nazreo već i Toma Akvinski, razlikujući »timor« od »stupor«.

⁸ Usp. ARISTOTEL, *Retorika* 1, II c 5.

⁹ Razlog takvom čovjekovu osjećaju treba tražiti i u socijalnim i političkim odnosima između ondašnjega svijeta i društva. Čovjek se, recimo, u »Imperiumu Romanumu« nije više osjećao siguran kao u grčkom polis.

nost straha. Tek je u kršćanstvu živjelo povjerenje u svijet, dakako uz osebniju distancu od njega.¹⁰

Strah u novijoj filozofiji

S višestrukom je emancipacijom čovjeka od religije i Boga strah pred svijetom bivao sve više konkretiziran. Svijet se više nije shvaćao kao kozmos (umski uređeni zavičaj) ili mjesto religioznog strahopoštovanja. Idejama prosvjetiteljstva čovjekov se um sve više emancipirao. No ta se emancipacija izrodila u suprotnost, tako da je umjesto uma u središte stupio nagon. Zbog toga i opreka kategorije između negativiteta i osjećaja straha, koja se neočekivano najavila već kod Hegela¹¹, upozorava na događaj što su ga kritičari Hegelove filozofije 19 st. nazvali kraj filozofije ili kraj metafizičkog mišljenja.

Hegel

Prema glasovitom poglavlju iz Hegelove *Fenomenologije duha* o sluzi i gospodaru¹², sluga se ne boji gospodara, već je bezlična smrt, kao apsolutni nebitak ili Ništa, ona koja sili samosvijest da se pokori drugoj samosvijesti. Strah je od gospodara strah od nevidljivog, od apsolutne moći koja je suprotnost svijesti o vlastitoj moći.

Strah je o kojemu govori Hegel bitni momenat slobode, a sastoji se od raskidanja spona svakog slučajnog interesa; uopće, od toga da čovjek osjeća ništavnost svega posebnoga. On, dakle, nije osjećaj ovisnosti, nego ukidanje svake zavisnosti. Čovjek je ovisan o posebnom, ali je tek slobodan čovjek neovisan.¹³

Na pozadini tih Hegelovih postavki odigrao se u 19. st. odlučujući obrat, koji je doveo do prevrtanja klasične filozofijske, naročito metafizičke, tradicije. Taj je obrat bitan i za shvaćanje straha.¹⁴ Odlučujuće je bilo upravo to da se na čovjeka više nije gledalo kao na umno biće, već kao na biće nagona. Ta je tendencija prepoznatljiva već u filozofiji poznog Schellinga,¹⁵ a odigrala je odlučujuću ulogu u mislima Kierkega-

¹⁰ Kršćani su poznavali numinozno, fascinozno, ali i ono što su nazivali *mysterium tremendum*.

¹¹ U posljednjemu poglavlju *Fenomenologije duha* upotrebljava Hegel pojam straha u ontologijskom smislu kada kaže da se »ja« ne smije ponašati kao da se boji svoje izvanjskosti jer subjekt nalazi u supstanciji sebe, a ne neku stranu moć koje bi se mogao bojati. Upravo u tom posljednjem poglavlju, gdje se strah odbacuje kao apsurdan, jer je i izvor straha, ono tuđe, strano i nepojmljivo odstranjenno spekulativnim izjednačavanjem supstancija i subjekta, pokazuje se da pojam straha nema za Hegela temeljno značenje, nego je popratan subjektivni sentiment duha koji još ne zna svoju pravu bit. Ipak ta posve subjektivna, naime, osjetilna komponenta straha zadaje zagonetku. Nedorečeno ostaje sljedeće: ako je strah zaista nešto subjektivno, akcidentalno i usputno, čemu onda njegova ma i metaforička uporaba u poglavlju u kojemu se proglašava apsolutni dovršetak odisejade duha u potpunoj izvjesnosti da je sve što jest on sam?

¹² Usp. G. W. F. HEGEL, *Phänomenologie des Geistes*, Stuttgart 1964, str. 148 ff.

¹³ Usp. G. W. F. HEGEL, *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*, Bd. II, Stuttgart 1965, 4. Auflage, str. 46–91.

¹⁴ Usp. W. SCHULZ, *Vernunft und Freiheit*, Stuttgart 1981, str. 130.

¹⁵ Usp. W. SCHULZ, *Philosophie in der veränderten Welt*, Pfullingen 1976, 3. Auflage, str. 388.

arda, Schopenhauera, Nietzschea, a onda i kod filozofijskih pravaca 20 st. Posljedica je tog gravirajućeg obrata upravo sumnja u umnost svijeta. Svijet je postao nešto nerazumno. Strah se budi mišlju da se u životu uopće ne može nastupiti umno. Tako se nagon stavio nad um. Središnja bi se teza, npr. Schopenhauerovih ili Nietzscheovih postavki, mogla sažeti ovako: duh, ako uopće i postoji, nema nikakve šanse pred nagonima. Na toj je točci već Schelling pronašao i prilaz mitu i iracionalnosti.

Kierkegaard

Da bi se mogla razumjeti Kierkegaardova misao o strahu, treba da se neprestance ima na umu geneza njegove filozofije, koja svoje korijene ima na umu geneza njegove filozofije, koja svoje korijene ima ne samo u Hegelu već i u kasnom Schellingu. U svojem je glasovitome djelu *Der Begriff Angst* Kierkegaard izložio svoju zamisao o strahu, komentirajući nauku o pragrijuhu. Prije pragrijeha čovjek je bio u stanju nevinosti, tj. on se još nije shvatio onakvim kakav uistinu jest, naime da je duh. Kierkegaard to razlaže ovako: »Neduznost je neznanje. U neduznosti čovjek nije određen kao duh, nego duševno biće u neposrednom jedinstvu sa svojom prirodnošću. Duh sniva u čovjeku. To shvaćanje potpuno je u skladu s Biblijom, koja s neduznošću niječe ljudsko poznavanje razlike između dobra i zla (...). U tom stanju vlada mir i tišina, no istodobno i nešto drugo što nije nemir i spor jer nema ničega s čime bi se moglo sporiti. Što je to dakle? Ništa. Ono rađa strah. To je duboka tajna neduznosti, ona je istodobno i strah. Snivajući nabacuje duh svoju vlastitu zbilju, no ta je zbilja Ništa, koje svoju neduznost uvijek vidi izvan sebe. Strah je određenje snivajućeg duha i kao takav on spada u psihologiju. U budnom stanju postavljena je razlika između mene i drugoga, no u snu je ta razlika suspendirana, u snu je drugi samo naznačeno Ništa. Zbilja se duha pokazuje uvijek kao lik koji mami njegovu mogućnost, ali i koji izmiče čim duh za njom posegne. Taj lik je Ništa koje može jedino plašiti. (...) Strah je zbilja slobode kao mogućnost za mogućnost. Stoga u životinjama ne nalazimo straha upravo zato što životinja u svojoj prirodnosti nije određena kao duh.«¹⁶ Kierkegaard, dakle, tvrdi da je neduznost neznanje u kojemu je duh identičan sa slobodom, u smislu odluke za koju čovjek snosi odgovornost. To stanje nevinosti nalik je stanju sna. Čovjek sanja stvarnost slobode tek kao mogućnost. A upravo ta mogućnost straši. Taj je pak strah u svojem temelju dijalektički dvoznačan. On je »simpatička antipatija i antipatička simpatija«¹⁷, a kao takav tiha je ukočenost duše i vrtoglavo ogledalo slobode.

Kierkegaard je tu čovjekovu temeljnu egzistencijelnu situaciju i razradio kao kategoriju prijelaza. Prijelaz u kojemu se kreće izražavanje straha jest kvalitativni skok svakog pojedinog iz stanja nevinosti u stanje griješnosti, i to prema mislima biblijske referencije o Adamovu grijehu.¹⁸ Sam je Kierkegaard ponudio trostruku analizu toga prijelaza. Analiza je najprije (1) određena kvalitetom čovjekove nevinosti kao nezna-

¹⁶ S. KIERKEGAARD, *Der Begriff Angst*, Düsseldorf 1958, str. 39 f.

¹⁷ S. KIERKEGAARD, *nav. dj.*, str. 40.

¹⁸ O temi grijeh – strah usp. H. U. von BALTHASAR, *Der Christ und die Angst*, Einsiedeln 1953.

nja u stanju duha koji sanja. Time se očituje (2) latentno stanje snivajućeg duha, naime strah. Konačno, (3) analiza koncipira strah kao važno međuodređenje u prijelazu tubitka iz nevinosti u grešnost. U kvalitativnom skoku, koji nije moguće racionalno objasniti, skače čovjek iz nevinosti u svoje vlastito čovječstvo. Odsada on mora egzistirati u suprotnostima. U stanju nevinosti nije postojala nikakva suprotnost između duha i tijela. Nakon što se pak čovjek shvatio kao duh pokazala se suprotnost, naime, razlika između duha i osjetilnosti.

Kierkegaard se ipak drži toga da je duh u čovjeku nešto više od tijela. On je samo u stalnoj suprotnosti sa tjelesnošću, on tjelesnost prima kao nešto drugo, njemu suprotno, premda shvaća da je za nju vezan i da u njoj ostaje. Tu se pokazuje da nakon skoka strah ne prestaje, već, naprotiv postaje i veći. U nevinosti prije skoka strah još nije svjestan. Sada kada se čovjek shvati kao duhovno biće, postaje strah na osebujan način reflektiran i stoga mučan.

Kierkegaard razvija i sasvim konkretnu fenomenologiju reflektirajućeg straha i tu mu uspijeva od općega straha pred svijetom jednostavno prijeći k drugim konkretnim strahovima, kakve je moguće pronaći na psihosomatskom području. Tim je analizama načinio važne korake prema novom razumijevanju čovjeka. Čovjek nije ni životinja ni anđeo (ni čisto nagonско ni posve duhovno biće). On se od životinje ne razlikuje time što ima razum (kako je to u tradiciji naglašeno), niti se od anđela razlikuje time što je smrtnan (bilo s obzirom na konačnost svojega života, bilo u vezi s ograničenošću svoje spoznaje). Naprotiv, bit čovjeka, kojom se ne on razlikuje i od anđela i od životinje, jest u njegovoj moći da izdrži strah pred ništavilom koje prethodi svakom iskustvu nagona i razuma.

Svojim je domišljanjem Kierkegaard prvi kritički okarakterizirao nihilizam bitka. Njegov se obrat u određenju pojma straha povijesno javlja u trenutku kada je izrečena teza da su temelji svijeta posve prazni i ništavni. U egzistencijalističkom obratu toga stajališta Kierkegaard je uvidio da čovjekov opstanak lebdi nad provalijom ništavila te da zbog toga ljudskoga egzistencija nije ništa drugo doli iskonski strah i drhtanje (Furcht und Zittern) nad bestemeljnošću. Egzistencija je paradoksalno uronjena u to ništavilo kao u svoje temeljno određenje, prema koje-mu uopće jest ljudska, a ne životinjska ili božanska.

Tim je egzistencijalistički (ne više spekulativno-dijalektički) zaoštrenim pojmom straha i ništavila Kierkegaard stavio u pitanje i ono staro metafizičko određenje čovjeka kao zdvojnog smrtnika, u temeljnom smislu te riječi. Strah guta sve posebne odnose i sve druge strasti, osjeća je i misli te ostaje na kraju pred čistom prazninom, koja ga mami da se u nju baci ne bi li na dnu provalije zadobio sve, naime, temelj svemu što jest.

Heidegger

U razradi se pojma »Angst« Heidegger potpuno poziva na Kierkegarda. ¹⁹Tako i on razlikuje »Furcht« i »Angst«. ²⁰Fenomen je straha i Hei-

¹⁹ M. HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, Tübingen 1979, str. 190 (bilješka).

²⁰ »Angst ist grungverschieden von Furcht«; M. HEIDEGGER, *Was ist Meta-physik*, Frankfurt 1960, 8. Auflage, str. 31.

deggeru paradigma temeljne strukture ljudskog tubitka u svijetu.²¹ Ta se pak struktura očituje kao briga (Sorge). Mi u svijetu ne živimo više od povjerenja u nj, već u trci za osiguranjem. Sve se to u svojoj konsekvenciji očituje kao strah i brižnost.²² U tom kontekstu Heidegger govori i o nastrojenosti (Befindlichkeit) u koju je čovjek uronjen. Strah (Angst) postaje tako »temeljna nastrojenost« (die Grundbefindlichkeit) i »odlikovana razotkrivenost tubivstvovanja« (eine ausgezeichnete Erschlossenheit des Daseins).²³

Ne radi se, dakle, o čistom fakti bitka u svijetu (In-der-Welt-sein).²⁴ Svijet je povlašćeno mjesto nesigurnosti. Čovjek treba da tu nesigurnost prihvati i tako iskusi da je kao tubitak opkoljen (pritješnjen) od Ništa. U toj pak pritješnjenosti iskustvo straha (tjeskobe) treba postati i nešto pozitivno. Strah, tjeskoba, naime, želi otvoriti oči. On u osjećaju bezzavičajnosti otkriva »das Nichts«.²⁵

Zaključna napomena

Premda je, kako je očito iz skicirana prikaza, teško identificirati ono što se krije iza straha od Ništa (das Nichts), filozof smije naslućivati da iza njega ipak tinja žar sentimenta koji je u svojoj biti obavijen i nadom. Ta strah se i nada u životu izmjenjuju i dopunjuju. Tako i u filozofiji konačnu riječ pred životom nema strah, već nada koja je, kako reče Propovednik, samo druga riječ za život (usp. Prop. 9, 4). Naznačeno, daka-ko, zahtijeva preciznije utemeljenje i opravdanje, u što se u sklopu ove skice nismo željeli upustiti.

THE PHILOSOPHICAL CONCEPT OF FEAR

Summary

The author attempts to demonstrate that fear is not a mere irrational sentiment having no place in philosophy. From the tenets of ancient philosophy (which still expressed confidence in reason, the world and life), through the philosophical heritage of gnosis (loss of confidence in reason, the world and life), to contemporary philosophical directions, reason has been increasingly replaced by instinct. Man becomes a despairing mortal hounded by fear, confronting the emptiness of life, the world and his own nature. Within this context, the author attempts to outline the development of the recent history of western philosophical thought, examining some of the precepts of Hegel, Kierkegaard and Heidegger.

²¹ Usp. M. HEIDEGGER, *Sein und Zeit*, Tübingen 1979, 182 ff, 191 ff.

²² »Die Angst vereinzelt und schließt so das Dasein als 'solus ipse'«; M. HEIDEGGER, *nav. dj.*; str. 188.

²³ M. HEIDEGGER, *nav. dj.*, str. 188.

²⁴ »Das Wovor der Angst ist das In-der-Welt-sein als solches.« M. HEIDEGGER, *nav. dj.*, § 40, str. 186.

²⁵ M. HEIDEGGER, *Was ist Metaphysik*, Frankfurt 1960, 8. Auflage, str. 32; usp. *Sein und Zeit*, Tübingen 1979, str. 186.